

Az erőszak emlékezete

Beszámoló a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban 2014. május 28-án tartott műhelykonferenciáról

Az erőszak emlékezete. Személyek, intézmények, módszerek címmel szervezett konferenciát a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2014 májusában. A szervezők szándéka szerint az előadások a hadtörténet, az erőszak és a társadalmi emlékezet nézőpontjából közelítenek a jelenkortörténet egyes kutatási témáihoz. Az interdiszciplináris megközelítés célja, hogy új eredményekkel gazdagítsa a korszak emlékezetes és elfeledett szereplőinek, helyszíneinek történetét. A szándék dicsérendő, hiszen a jelenkortörténet kutatása – elsősorban a jelenhez való közelsége miatt – újabb és újabb szempontokat, vizsgálati, megközelítésbeli lehetőséget támaszt, igényel, követel az igényes és kíváncsi kutatók számára. Miért ne lehetne egy történetet börtönben írt önvallomással vagy szabadon tett interjú által vizsgálni, egyetlen fotó vagy egy-két koncepció per nyelvezetének vizsgálata alapján egy erőszakszervezet módszereiről újabb információkat megtudni, vagy akár az emlékezés, felejtés, újrafeldolgozás élményét felvillantani egy-egy földrajzilag behatárolható tér emlékeztetőtörténetének bemutatása vagy éppen egy játékfilm alapján?

Az előadók új, fiatalos nyelven szóltak, egy fiatal történészgeneráció hangján, egységesen, de nem egyformán. Ugyanis a szervezők – a HIM-től Tulipán Éva, valamint az ÁBTL kutatói, Takács Tibor és Müller Rolf – arra is figyeltek, hogy ne „szekértáborok” szerint toborozzák az előadókat, hanem témák alapján válogattak. A régi, több évtizedes múltra visszatekintő kutatóhelyek és az új alapítású intézmények képviselői hasonló hangon szólaltak meg. Elsőként Varga Krisztián beszélt a Horthy-korszak politikai rendőrségének kényszervallatásairól, a téma kutatási dilemmáiról, az ellenforradalmi rendőrségen alkalmazott erőszak különböző forrásainak (működési iratok, sajtóanyag, visszaemlékezések, munkabeszámolók stb.) hitelességéről, megbízhatóságáról. Az előadó meggyőződése szerint a kényszervallatást a felsőbb vezetés tudtával és beleegyezésével végrehajtó detektívek nem pusztán azért alkalmazták a veréseket, hogy a gyanúsítottaktól minél pontosabb információkat csikarjanak ki, hanem azért is, hogy megfélemlítsék és elrettentsék a társadalomban jelen lévő potenciális felforgatókat. A módszer a fő ellenségnek tekintett kommunistákra szintúgy vonatkozott, mint a velük több szempontból azonosított nyilasokra. Az előadó néhány példával szemléltette a kényszervallatások lezajlását, a kihallgatások légkörét, a kínzások „leleményességét”. Végezetül összehasonlította a Horthy-korszak politikai rendőrségén alkalmazott erőszakot a Rákosi-rendszer kényszervallatásainak módszereivel, s megállapította, hogy a sztálinista állambiztonsági apparátus fiktív-konceptiózus nyomozásainak erőszaktechnikái alapvetően más indíttatásból származtak, mint az ellenforradalmi rendőrség objektív tényekre koncentráló vallatási módszerei, noha mindkét eljárás szerves részét képezte a fizikai bántalmazás, és a társadalomnak szóló üzenete is hasonló volt.

Müller Rolf a politikai rendőrség által alkalmazott erőszak narratív és vizuális forrásairól tartott előadást. Mint elmondta, a huszadik századi diktatúrák természetrajzának egyik alapvetése, hogy a félelem és a rettegés leginkább a titkosrendőrségen keresztül vált a mindennapok részévé. Ez a szervezet volt képes a terror mint program megvalósításához szükséges eszközök, vagyis a különböző erőszak típusok majd mindegyikét hatékonyan alkalmazni. Az erőszak dokumentumainak áttekintése után Müller az erőszakot mint szöveget, illetve mint képet vizsgálta meg. Az államvédelmi szövegekben, elsősorban az egykori verőlegények vallomásaiban szerepelnek rémtettek, de ezek is „csak” egyes én-szövegek, emlékek (azok nyelve), így az erőszak egy-egy lehetséges valóságát hozzák létre – az egyidejű, az elő- vagy

utóidejű „kontroll-forrásokhoz” képest. A szövegek hitelessége, a keletkezési kontextus mind-mind vizsgálendő, a kulcs Müller szerint a kontextuális elemzés.

Az 1945 és 1956 közötti politikai rendőrség társadalomban kialakult képét jelentősen befolyásolta az a tény, hogy igen látványos megjelenésű volt. Létének vizuálisan érzékelhető jelei voltak, képi („nagy fekete autó”, „zöld ÁVO”, „kék ÁVO”) és nyelvi toposzok formájában rögzültek a közgondolkodásban. Az előadó képi dokumentációként egy Andrassy út 60. előtt készített, feltehetően szabaduláskor készült fotót elemzett, illetve azt, hogy a „hely” teljes mértékben összeforrt a politikai rendőrséggel és nemcsak a Rákosi-korszak, de az azt követő Kádár-diktatúra terrorjával is, jóllehet a szervezet valójában csak hat évet töltött el az épületben.

Szekér Nóra az 1947-es köztársaság-ellenes összeesküvés példáján hasonlította össze az ÁVO vallatási módszereit. Ahogy előadásában elhangzott: az 1947-es, hat perből álló persorozat fontos cezúrát jelentett Magyarország huszadik századi történelmében. Ez a persorozat a nyílt diktatúra nyitányát jelentette a magyar közéletben, melynek elsőrendű feladata az volt, hogy a megfelelő konspirációkkal és személyi összekapcsolódásokkal hangsúlyozzák a kiscgazdapárt érintettségét egy demokráciaellenes összeesküvésben, és ezzel a Kommunista Párt legerősebb ellenfelét kivonják a politikai életből. Ezen túlmenően e pereknek és előkészítésüknek az is a feladata volt, hogy megkezdődjön azoknak az anyagoknak és neveknek az összegyűjtése, amelyekre és akikre a kommunista rendszerben olyan jelentős szerepet játszó koncepciók perkeit építhetik. Az 1947-es persorozat során szisztematikusan gyűjtötték azokat a terhelő „bizonyítékokat”, amelyek kiindulópontjai lehettek a Rákosi-rendszer koncepciók pereinek, az egyháziak a gazdasági perekben át az olyan, kommunistákat érintő koncepciók eljárásokat is beleértve, mint például a Rajk-per. A Magyar Közösség, mint titkos társaság, amely széles kapcsolati hálójával rendelkezett a Horthy-rendszer elitjén át az 1945-től kezdődő politikai rendszer szereplőire, erre a szerepre nagyon alkalmas volt. A politikai rendőrség kihallgatóinak volt a feladatuk, hogy a feltárt cselekményeket oly értelemben interpretáltassák a vádlottakkal, hogy azokat az igazságszolgáltatás által bűnössé lehessen nyilvánítani. A nyomozás során alkalmazott erőszak célja az volt, hogy olyan fogalomkészletet erőltessenek a vádlottakra, amely lehetővé teszi, hogy büntetőjogi kategóriába sorolódjanak az általuk elkövetett cselekmények, amelyeket e fogalmakkal való interpretálás nélkül nem lehetett volna törvénysértésnek nevezni.

Bank Barbara „Az erőszak megnyilvánulásai az internálótáborokban” című előadását egy idézettel kezdte: Tuhacsevszkij marsall úgy fogalmazott, hogy a háború célja nem más, mint „*az erőszak akadálytalan biztosítása, melynek eléréséhez elsősorban az ellenség haderejének a megsemmisítése szükséges*”. Az ellenség hadseregének a szétverése és „*utolsó emberig való megsemmisítése*” nem jelenti a háború és az erőszak befejezését, hanem csak megteremtí a feltételeit az „*erőszak akadálytalan gyakorlásának*”. Egy másik stratégia, Triandafilov elméleteit Zsukov marsall több ízben is a gyakorlatban alkalmazta. Triandafilov azt javasolta, hogy a Szovjetunióban élő külföldi kommunistákat használják fel a „felszabadított” területek szovjetesítésében, mivel a nagy területszerzések következtében a szovjet bürokrácia erre képtelen. Így vált lehetségessé az, hogy 1945 késő tavaszára már felálltak az első internálótáborok, és meg is teltek a kialakuló hatalom számára veszélyes, káros és „reakciós” elemekkel. Bank Barbara előadásának a célja az volt, hogy az 1945–1953 közötti magyarországi internálási rendszerben az erőszak, mind a pszichikai, mind a fizikai erőszak és az emberekkel – internáltakkal – való manipuláció(k) megjelenéseinek formáit, változatait és azok változásait bemutassa. A kényszermunka, a verések, éheztetés, levélírás megvonás, pszichikai megalázások mellett 1950-től az Államvédelmi Hatóság által kezelt egyes internálótáborokban megjelenik a büntetőbarakk (Recsk) intézménye, a csomagküldést, levélírást, beszélőt megszüntetik, az internáltakat teljesen elzárják a külvilágtól. Fontos azt is megemlíteni, hogy a legtöbb internált a tábor és az internálás előtt már megjárta az ÁVH kihallgató helyeit és/vagy börtöneit. Az internálótáborok brutalitását, embertelenségét a levéltári dokumentumok nem tükrözik, erről nem szólnak, ezek a cselekedetek, momentumok, parancsok nincsenek dokumentálva, erről a

visszaemlékezések, interjúk, a volt internáltak „élményei” beszélnek, néhol sajnos elégszükszavúan.

Takács Tibor „Egymásnak feszülő erőszakok. Egy 1956-os gyilkosság emlékezete” című előadásában a Pest megyei Gyón községben 1956. december 10-én történt párttitkárgyilkosság emlékezetét vizsgálta. Bevezetésként megjegyzi, hogy egy történelmi esemény a bekövetkezéséhez képest mindig utólag jön létre – persze nem magától, hanem utólag alkotják meg azok, akik bármilyen minőségben (résztevőként, szemtanúként, nyilvános megemlékezés előadójaként vagy akár történészként) beszélnek róla. Az esemény megalkotása tehát nem választható el a nyelvtől. Nemcsak ábrázol, hanem egyúttal jelentéssel is felruház, figyelmeztet Takács.

Az előadás arról szól, hogy az esetről szóló elbeszélésekben milyen szerepet kapott az erőszak ábrázolása. (Ezen a napon az MSZMP dabasi járási ideiglenes intézőbizottságának az elnökét, Biksza Miklóst megverték, majd egy helyi fiatal a pártvezető saját pisztolyával föbe lőtte.) Takács abból indult ki, hogy a párttitkárgyilkosságról elmondott történetek távolról sem az eset „úgy, ahogy történt” leírását szolgálták, az elbeszélők mindig valami mást (is) közölni kívántak.

Az emlékezeti munka szinte azonnal megindul. Egyrészt vannak nyomok arra, hogy az emberek összejöttek, és megbeszélték a történeteket. Másrészt délután szovjet katonák, magyar karhatalmisták és rendőrök érkeztek a faluba, és elkezdték az eset kivizsgálását, amely során – 1956 decemberétől 1959 januárjáig – rengeteg vallomást vettek fel. Ezeket már rögzítették, ami azt jelenti, hogy a Biksza-gyilkosságról túlnyomórészt a megtorlás kontextusában keletkezett emlékenyomok maradtak fenn. A kontextus hangsúlyozása azért fontos, mert a bűnvádi eljárások nem a valóság, hanem egy ellenforradalmi bűncselekmény felderítését célozták. (Ez megszabta a kiválasztott tanúk körét, a kérdések irányát, de esetenként még a gyanúsítottak körét is.) A megtorlás gyakorlatilag az első pillanattól kezdve azt igyekezett bizonyítani, hogy Biksza Miklós a helyi ellenforradalmárok szervezett erőszakának áldozata lett.

A kádári hatalom akképpen is felügyelte az emlékezetet, hogy 1989-ig csak a hatalmi értelmezésnek megfelelő történetek jelenhettek meg az esetről a nyilvános térben. Ezek követték a megtorlás során kialakított képet, azaz a hangsúlyt az ellenforradalmárok által elkövetett erőszakra helyezték, ezt az erőszakot tekintve a legfőbb meghatározó jegyüknek. A kegyetlen, vadállatias, brutális ellenforradalmárokkal szemben Biksza Miklós szelíd, emberi, emberséges képét állítják szembe – a pártvezető valóságos kommunista szentként jelenik meg a különböző szövegekben.

1989 után a korábbi évtizedek hagiografikus beszédmódja teljes mértékben diszkreditálódott, és tér nyílt másfajta narratívák számára. Megindultak a rehabilitálások, a gyóni kivégzetteket is újrateremtették, emlékművet állítottak, utcát neveztek el róluk. Már ezek is mutatják: a középpontba a megtorlás, a kádári hatalom által kivégzett helyiek kerültek. A Bikszát ért erőszak jelentősége csökkent, míg a hivatalos erőszaké megnőtt.

Tulipán Éva előadásában egy újabb vizsgálat lehetőségét villantotta fel, a mártírkultusz fizikai megnyilvánulásait elemezte. Az erőszak konkretizált emlékezete, egyfajta profán mártírkultusz mind 1956 előtt, mind 1956 után kulcsszerepet játszott az MKP/MDP/MSZMP propagandájában, identitásának építésében. Tulipán az előadás alatt képzeletben négy budapesti helyszínen barangolva, az 1945 és 1990 közötti mártírkultusz néhány jellegzetességét, annak térbeli vonatkozásait, „lehorgonyzását” tekintette át. Így a kulturális emlékezet térbeliségét (Jan Assmann: *„az emlékezetnek helyszínekre van szüksége, és térbeliesítésre hajlik”*) négy olyan budapesti helyszín emlékeztetőtörténete kapcsán vizsgálta, amelyek mindegyike az erőszakhoz, mártírokhoz kötődik.

1. Ságvári tér / Vértanúk tere: Ságvári 1956 előtt a mártírkultusz kulcsfigurája. 2. Köztársaság tér / II. János Pál pápa tér: 1956 után a mártírológia kulcsepizódja az ostrom elbeszélése. 3. Mező Imre (Kerepesi) úti temető, illetve Panteon: eredetileg nemzeti, majd munkásmozgalmi jelzővel, a hősi halottakhoz kapcsolódó utcaelnevezések is az emlékeztetés céljait szolgálják, ugyanakkor a hivatalos életrajzok sematikusak, a hősi élet a hősi halál felől nyer értelmet. 4. Mártírok útja / Margit körút: a felsorolt helyszínek közül egyedül itt marad meg eredeti helyén az emlékmű, ami meglehetősen

semleges volt, és a Mammut üzletközpont mellé ékelődve perifériára szorult, így sokkal hangsúlyosabb a később felállított 1956-os emlékmű.

Tulipán Éva megfogalmazta azt is, hogy mi volt a cél: az erőszak emlékezetének felhasználása az erőszak legitimációjára (G. Mosse), a túlélők identitásának építésére (Koselleck), tehát a propaganda és a legitimáció.

Apor Péter azt vizsgálta előadásában, hogyan teremtették meg és hozták működésbe a szexuális erőszakkal – nemi erőszak, homoszexuális zaklatás és gyermekek bántalmazása – kapcsolatos társadalmi és politikai gyakorlatok az állammal és az állampolgárság mibenlétével kapcsolatos elképzeléseket. A késő szocialista Magyarországon, akár csak a szovjet tömb majdnem összes többi országában és sok korabeli nyugati államban is, nemcsak a nemi erőszak és a gyermekek bántalmazása, hanem a homoszexuális kapcsolat is büntetendő volt. Az előadás ezekre vonatkozó perekre és más büntetőiratokra épült. Azt vizsgálta, hogy hogyan mondtak áldozatok, vádlottak, tanúk és vádlók szexualitással kapcsolatos történeteket, s azt elemezte, hogyan képzelték el a késő szocialista Magyarország polgárai a személyes integritás módozatait, a szexuális magatartás normáit és a beavatkozó állam szerepét, melyek sokban meghatározták az állampolgári viszonyok korabeli formáit.

Krahlucsán Zsolt a berni magyar követségen 1958 augusztusában lezajlott tűzparbaj állambiztonsági dokumentumok alapján megrajzolt/megrajzolható képe és egy filmforgatókönyv/film (*A berni követ*, rendezte: Szász Attila, forgatókönyv: Köbli Norbert, 2014.) által megalkotott vizuális elbeszélés összevetésére vállalkozott. Az előadó nem foglalkozott külön-külön az egymásra rétegződő emlékezeti síkokkal, csak megemlítette, hogy időrendben haladva megkülönböztethetjük a korabeli emlékezetet, a (svájci) sajtóvisszhangot, az állambiztonsági narratívát, a svájci magyar emigráció emlékezetét, a magyarországi reakciókat, a történeti feldolgozásokat (a *Betekintőben* megjelent forrásközlés, a belügyi jelentések történeti, kritikai elemzése), illetve a filmes narratívát. Ezt követték a filmre adott reakciók (kritikák, sajtóvisszhang, hozzátartozói emlékezet, családi legendárium), valamint Marjai József volt berni követ halála, emlékezete, a nekrológok elemzése (Marjai nekrológjaiban alig-alig említik meg a berni eseményeket vagy a filmet. Ha mégis, akkor is a filmet emelik ki, nem pedig a lövöldözésben játszott szerepét.)

Az előadás vizsgálati szempontjai az állambiztonsági és a filmes narratíva összehasonlításakor az alábbiak voltak: az elbeszélte történet alapja (állambiztonsági források/filmforgatókönyv), a narráció céljai (magyarázat: így történt!/alternatív történet: így is történhetett!), az alkalmazott módszerek, illetve a reprezentációs közeg.

Az állambiztonsági narratíva szerint a történet *alapja* a belügyi jelentések, feljegyzések, helyszínelési fotók; a narráció, a dokumentumok keletkeztetésének *célja* pedig, hogy megmagyarázzák a felettes szerveknek, hogyan történhetett ez meg. További cél a felelősség elhárítása, a helytállás kiemelése és a jutalom várása a Belügyminisztérium vezetésétől és a pártvezetéstől. Célja annak dokumentálása, hogy *így történt!* A *reprezentációs közeg*: titkos, zárt, alapvető célja a nyilvánosság kizárása.

A filmes narratíva szerint az elbeszélte történet *alapja* írói (művészi) fikció; a (film)forgatókönyv, a filmes narráció keletkeztetésének a *célja* pedig egy pozitív alternatíva, amely felvállaltan egy másik történetet kívánt létrehozni, művészi, filmes eszközökkel. Fikciós akció-thriller. A film nem mondja azt, hogy így történt, azt mondja: lehetséges, hogy így történt. Kalandfilmes elemek, hősök, utálatos és szerethető karakterek (pozitív–negatív ellentétpárok) jelennek meg. Érzelmi húrokat penget, morális kérdéseket, dilemmákat vet fel, majd a film legvégén katarzis és megrendülés következik. A film érzelmi azonosulást szeretne elérni, célja a hatáskeltés, elgondolkodtat, *reprezentációs közege* a közönség, célja minél szélesebb ismertségre szert tenni.

A konferencia zárszavát Germuska Pál mondta, aki megköszönte a résztvevőknek az előadásokat, a közönségnek a figyelmet és a vita során kifejtett aktivitást, és reményét fejezte ki, hogy lesz folytatása a konferenciának, a különböző kutatóhelyeken dolgozó kollégák együttműködésének, a hasonló kezdeményezéseknek.